

Συλλογή της Νομολογίας

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
JULIANE KOKOTT
της 2ας Ιουνίου 2016¹

Υπόθεση C-185/15

Marjan Kostanjevec
κατά
F&S Leasing, GmbH

[αίτηση του Vrhnovo sodišče Republike Slovenije (Δημοκρατία της Σλοβενίας) για την έκδοση προδικαστικής απόφασης]

«Δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις — Κανονισμός (ΕΚ) 44/2001 — Διαχρονική εφαρμογή — Ανταγωγή με την οποία ασκείται αξίωση αδικαιολόγητου πλουτισμού — Διαφορές εκ συμβάσεως — Τόπος εκπληρώσεως της παροχής»

I – Εισαγωγή

1. Στην παρούσα υπόθεση, τίθεται ενώπιον του Δικαστηρίου μια αρκετά ασυνήθιστη, τόσο από διαδικαστικής απόψεως όσο και από απόψεως πραγματικών περιστατικών, περίπτωση, για την οποία το αιτούν δικαστήριο του υποβάλλει διάφορα προδικαστικά ερωτήματα, τα οποία αφορούν όλα τον κανονισμό (ΕΚ) 44/2001².
2. Τα προδικαστικά ερωτήματα αφορούν αφενός το κατά πόσον μπορεί να θεωρηθεί ανταγωγή κατά την έννοια του εν λόγω κανονισμού αγωγή με την οποία καταναλωτής ο οποίος είχε αρχικά υποχρεωθεί να καταβάλει ορισμένο ποσό στρέφεται, κατόπιν αναιρέσεως της καταψηφιστικής εις βάρος του απόφασης, κατά του αντιδίκου βάσει των διατάξεων περί αδικαιολόγητου πλουτισμού, ζητώντας την επιστροφή του καταβληθέντος ποσού. Αφετέρου, η παρούσα υπόθεση αφορά την ερμηνεία της δικαιοδοσίας των καταναλωτών και των συμβάσεων κατά τον κανονισμό (ΕΚ) 44/2001.
3. Πριν από την απάντηση στα προδικαστικά ερωτήματα, το Δικαστήριο θα πρέπει επιπλέον να εξετάσει κατά πόσον δύναται εν γένει να εφαρμοστεί στην παρούσα υπόθεση ο κανονισμός (ΕΚ) 44/2001, δεδομένου ότι η καταψηφιστική αγωγή κατά του καταναλωτή ασκήθηκε πριν από την προσχώρηση της Δημοκρατίας της Σλοβενίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση την 1η Μαΐου 2004.

1 — Γλώσσα του πρωτοτύπου: η γερμανική.

2 — Κανονισμός του Συμβουλίου, της 22ας Δεκεμβρίου 2000, για τη διεθνή δικαιοδοσία, την αναγνώριση και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις (ΕΕ 2001, L 12, σ. 1).

II – Νομικό πλαίσιο

A — Δίκαιο της Ένωσης

1. Κανονισμός 44/2001

4. Η αιτιολογική σκέψη 11 του κανονισμού 44/2001 έχει ως εξής:

«Οι κανόνες δικαιοδοσίας πρέπει να παρουσιάζουν υψηλό βαθμό προβλεψιμότητας και να βασίζονται στην αρχή της γενικής δωσιδικίας της κατοικίας του εναγομένου [...]»

5. Κατά το άρθρο 5 του κανονισμού 44/2001:

«Πρόσωπο που έχει την κατοικία του στο έδαφος κράτους μέλους μπορεί να εναχθεί σε άλλο κράτος μέλος:

1. α) ως προς διαφορές εκ συμβάσεως, ενώπιον του δικαστηρίου του τόπου όπου εκπληρώθηκε ή οφείλει να εκπληρωθεί η παροχή·
 - β) για τους σκοπούς της εφαρμογής της παρούσας διάταξης και εφόσον δεν συμφωνήθηκε διαφορετικά, ο τόπος εκπλήρωσης της επίδικης παροχής είναι:
 - εφόσον πρόκειται για πώληση εμπορευμάτων ο τόπος του κράτους μέλους όπου, δυνάμει της σύμβασης, έγινε ή έπρεπε να γίνει η παράδοση των εμπορευμάτων,
 - εφόσον πρόκειται για παροχή υπηρεσιών ο τόπος του κράτους μέλους όπου, δυνάμει της σύμβασης, έγινε ή έπρεπε να γίνει η παροχή των υπηρεσιών·
 - γ) το στοιχείο α) εφαρμόζεται, εφόσον δεν εφαρμόζεται το στοιχείο β). [...]»

6. Κατά το άρθρο 6 του κανονισμού 44/2001:

«Το ίδιο αυτό πρόσωπο μπορεί επίσης να εναχθεί: [...]

3. αν πρόκειται για ανταγωγή που απορρέει από την ίδια σύμβαση ή τα ίδια πραγματικά περιστατικά στα οποία στηρίζεται η κύρια αγωγή, ενώπιον του δικαστηρίου όπου είναι εκκρεμής η αγωγή αυτή· [...]

7. Το άρθρο 15, παράγραφος 1, του κανονισμού 44/2001 προβλέπει:

«Σε συμβάσεις που ο σκοπός τους μπορεί να θεωρηθεί ξένος προς την επαγγελματική δραστηριότητα του προσώπου που τις καταρτίζει, του καταναλωτή, η διεθνής δικαιοδοσία καθορίζεται από τις διατάξεις του παρόντος τμήματος [...]:

- α) όταν πρόκειται για πώληση ενσωμάτων κινητών με τμηματική καταβολή του τιμήματος ή·
- β) όταν πρόκειται για δάνειο με σταδιακή εξόφληση ή για άλλη πιστωτική συναλλαγή συνδεδεμένη με τη χρηματοδότηση αγοράς ενσωμάτων κινητών ή·

γ) σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, όταν η σύμβαση καταρτίστηκε με πρόσωπο, το οποίο ασκεί εμπορικές ή επαγγελματικές δραστηριότητες στο έδαφος του κράτους μέλους κατοικίας του καταναλωτή ή το οποίο κατευθύνει με οποιοδήποτε μέσον τέτοιου είδους δραστηριότητες σ' αυτό το κράτος μέλος ή σε διάφορα κράτη, συμπεριλαμβανομένου του εν λόγω κράτους μέλους και η σύμβαση εμπίπτει στο πεδίο των εν λόγω δραστηριοτήτων.»

8. Σύμφωνα με το άρθρο 16 του κανονισμού 44/2001, η ρύθμιση της δικαιοδοσίας των καταναλωτών «δεν θίγει το δικαίωμα άσκησης ανταγωγής ενώπιον του δικαστηρίου στο οποίο είναι εκκρεμής η κύρια αγωγή που έχει εισαχθεί σύμφωνα με τις διατάξεις αυτού του τμήματος».

9. Κατά το άρθρο 28 του κανονισμού 44/2001:

«[...] Όταν συναφείς αγωγές εκκρεμούν ενώπιον δικαστηρίων διαφόρων κρατών μελών, κάθε δικαστήριο εκτός εκείνου που έχει πρώτο επιληφθεί μπορεί να αναστείλει την εκδίκαση.

[...]

(3) Είναι συναφείς, κατά την έννοια του παρόντος άρθρου, αγωγές που συνδέονται μεταξύ τους τόσο στενά ώστε να υπάρχει συμφέρον να εξετασθούν και να εκδικασθούν ταυτόχρονα, προκειμένου να αποφευχθεί η έκδοση ασυμβίβαστων μεταξύ τους αποφάσεων αν τυχόν οι υποθέσεις εκδικάζονταν χωριστά.»

10. Η μεταβατική διάταξη του άρθρου 66, παράγραφος 1, του κανονισμού 44/2001 ορίζει:

«Οι διατάξεις του παρόντος κανονισμού εφαρμόζονται μόνο στις αγωγές που ασκούνται καθώς και στα δημόσια έγγραφα που εκδίδονται μετά την έναρξη ισχύος του.»

2. Κανονισμός 864/2007 (Ρώμη II)

11. Η αιτιολογική σκέψη 7 του κανονισμού 864/2007³ ορίζει τα εξής:

«Το ουσιαστικό πεδίο εφαρμογής και οι διατάξεις του παρόντος κανονισμού θα πρέπει να συνάδουν προς τον κανονισμό (ΕΚ) [...] 44/2001 [...] και προς τα νομοθετήματα σχετικά με το εφαρμοστέο δίκαιο στις συμβατικές ενοχές.»

12. Το άρθρο 10, παράγραφος 1, του κανονισμού 864/2007 ορίζει:

«Αν εξωσυμβατική ενοχή, η οποία απορρέει από αδικαιολόγητο πλουτισμό, συμπεριλαμβανομένης της καταβολής αχρεωστήτου, συνδέεται με υφιστάμενη σχέση μεταξύ των μερών, όπως ενοχή απορρέουσα από σύμβαση ή αδικοπραξία, που εμφανίζει στενό σύνδεσμο με αυτόν τον αδικαιολόγητο πλουτισμό, εφαρμόζεται το δίκαιο που διέπει την εν λόγω σχέση.»

3. Κανονισμός 593/2008 (Ρώμη I)

13. Η αιτιολογική σκέψη 7 του κανονισμού 593/2008⁴ έχει ως εξής:

«Το καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής και οι διατάξεις του παρόντος κανονισμού θα πρέπει να συνάδουν με τον κανονισμό (ΕΚ) 44/2001 [...] και τον κανονισμό [...] (“Ρώμη II”).»

3 — Κανονισμός του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 11ης Ιουλίου 2007, για το εφαρμοστέο δίκαιο στις εξωσυμβατικές ενοχές (Ρώμη II) (ΕΕ 2007, L 199, σ. 40).

4 — Κανονισμός του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 17ης Ιουνίου 2008, για το εφαρμοστέο δίκαιο στις συμβατικές ενοχές (Ρώμη I) (ΕΕ 2008, L 177, σ. 6).

14. Το άρθρο 12, παράγραφος 1, του κανονισμού 593/2008 προβλέπει:

«Το σύμφων[α] με τον παρόντα κανονισμό εφαρμοστέο στη σύμβαση δίκαιο διέπει ειδικότερα: [...]

ε) τις συνέπειες της ακυρότητας της σύμβασης.»

B — Εθνικό δίκαιο

15. Σύμφωνα με το ενοχικό δίκαιο της Σλοβενίας, όποιος έγινε πλουσιότερος χωρίς νόμιμη αιτία με ζημία τρίτου υποχρεούται να αποδώσει τον πλουτισμό, εφόσον είναι εφικτό, ή να επιστρέψει την αξία της ωφέλειας. Την υποχρέωση αποδόσεως ή επιστροφής της αξίας βάσει των διατάξεων περί αδικαιολόγητου πλουτισμού έχει και εκείνος που αποκόμισε ωφέλεια με αιτία η οποία στη συνέχεια έληξε.

III – Κύρια δίκη και προδικαστικό ερώτημα

16. Οι διάδικοι της κύριας δίκης συνήψαν στις 14 Ιανουαρίου 1994 σύμβαση χρηματοδοτικής μίσθωσης από την οποία η εκμισθώτρια αντλεί αξίωση πληρωμής. Την αξίωση αυτή άσκησε δικαστικώς κατά του μισθωτή το 1995 και το 2004 επέτυχε την έκδοση καταψηφιστικής αποφάσεως που κατέστη τελεσίδικη και εκτελεστή κατόπιν απορριφθείσας εφέσεως. Το 2006 οι διάδικοι συνήψαν εξωδικαστική συμφωνία προς εκτέλεση της καταψηφιστικής αποφάσεως με την καταβολή 18 678,45 ευρώ.

17. Ο μισθωτής άσκησε εκ νέου ένδικο μέσο⁵ κατά της καταψηφιστικής αποφάσεως. Στο πλαίσιο εκδίκασης του εν λόγω ένδικου μέσου, το Vrhovno sodišče Republike Slovenije (Ανώτατο Δικαστήριο της Δημοκρατίας της Σλοβενίας) αποφάσισε να αναιρέσει στις 9 Ιουλίου 2008 τις αποφάσεις που είχαν δεχτεί το καταψηφιστικό αίτημα της εκμισθώτριας και να αναπέμψει την υπόθεση στο πρωτοβάθμιο δικαστήριο για εκ νέου εκδίκαση. Σε αυτό το στάδιο της διαδικασίας, ο μισθωτής άσκησε ανταγωγή κατά της εκμισθώτριας με αίτημα την επιστροφή του ποσού των 18 678,45 ευρώ, πλέον των νόμιμων τόκων, βασιζόμενος στο αίτημα της εν λόγω ανταγωγής του στις διατάξεις περί αδικαιολόγητου πλουτισμού, δεδομένου ότι η απόφαση του 2004 που αποτελούσε βέβαιο τίτλο της αξίωσης της εκμισθώτριας είχε πλέον αναιρεθεί.

18. Κατόπιν της αναπομπής, το καταψηφιστικό αίτημα της εκμισθώτριας απορρίφθηκε τελεσίδικα. Αντιθέτως, το αίτημα του μισθωτή έγινε δεκτό τόσο από το πρωτοβάθμιο όσο και από το δευτεροβάθμιο δικαστήριο. Κατά της τελευταίας αυτής απόφασης, η ηττηθείσα εκμισθώτρια προσέφυγε στο αιτούν δικαστήριο, αμφισβητώντας τη διεθνή δικαιοδοσία των δικαστηρίων της Σλοβενίας για το αγωγικό αίτημα του μισθωτή.

19. Υπό αυτές τις συνθήκες, το αιτούν δικαστήριο υπέβαλε στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:

«1) Έχει ο όρος “ανταγωγή”, κατά το άρθρο 6, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001, την έννοια ότι περιλαμβάνει και την αγωγή που ασκείται ως ανταγωγή βάσει του εθνικού δικαίου, κατόπιν της αναιρέσεως αποφάσεως η οποία κατέστη τελεσίδικη και εκτελεστή στο πλαίσιο διαδικασίας που αφορούσε την κύρια αγωγή του αντεναγομένου⁶⁷ και κατόπιν αναπομπής της εν λόγω υποθέσεως

5 — Το εν λόγω σλοβενικό ένδικο μέσο κατονομάζεται στην αίτηση προδικαστικής αποφάσεως, σκέψη 3, ως «αναίρεση». Όμως στην υπόθεση αυτή, σύμφωνα με τη γερμανική κατανόηση του όρου, πρόκειται μάλλον για αίτηση αναψηλάφησης της ήδη τελεσίδικης αποφάσεως.

6 — Εδώ αναφέρεται στην εκμισθώτρια και αντεναγομένη.

7 — Για την έννοια της αναιρέσεως, βλ. σημείωση 5.

στο πρωτοβάθμιο δικαστήριο για εκ νέου έκδοση αποφάσεως, στην περίπτωση που ο αντενάγων⁸, με την ανταγωγή του η οποία θεμελιώνεται σε αδικαιολόγητο πλουτισμό, ζητεί την επιστροφή του ποσού που υποχρεώθηκε να καταβάλει βάσει της αναιρεθείσας αποφάσεως;

- 2) Έχει ο όρος “συμβάσεις καταναλωτών”, κατά το άρθρο 15, παράγραφος 1, του κανονισμού 44/2001, την έννοια ότι περιλαμβάνει επίσης την περίπτωση στην οποία ο καταναλωτής ασκεί αγωγή αδικαιολογήτου πλουτισμού με ανταγωγή βάσει του εθνικού δικαίου, συνδεδεμένη με την κύρια αγωγή η οποία αφορά εντούτοις διαφορά σχετική με σύμβαση καταναλωτών, κατά την ως άνω διάταξη του κανονισμού 44/2001, και με την οποία ο αντενάγων καταναλωτής ζητεί την επιστροφή του ποσού που υποχρεώθηκε να καταβάλει βάσει αποφάσεως (ακολούθως) αναιρεθείσας, εκδοθείσας επί της κύριας αγωγής του αντεναγομένου και, επομένως, την επιστροφή του ποσού που απορρέει από διαφορά σχετική με σύμβαση καταναλωτών;
- 3) Εάν, στην προπεριγραφείσα περίπτωση, δεν είναι εφικτό να καθοριστεί η δικαιοδοσία ούτε βάσει των κανόνων περί δικαιοδοσίας για την ανταγωγή ούτε βάσει των κανόνων περί δικαιοδοσίας σε συμβάσεις καταναλωτών:
- α) έχει ο όρος “διαφορές εκ συμβάσεως”, κατά το άρθρο 5, σημείο 1, του κανονισμού 44/2001, την έννοια ότι περιλαμβάνει επίσης την αγωγή αδικαιολογήτου πλουτισμού η οποία όμως ασκείται με ανταγωγή βάσει του εθνικού δικαίου, συνδεδεμένη με την κύρια αγωγή του αντεναγομένου η οποία αφορά τη συμβατική σχέση των διαδίκων, αλλά το αντικείμενο της ανταγωγής η οποία θεμελιώνεται σε αδικαιολόγητο πλουτισμό είναι η επιστροφή του ποσού που υποχρεώθηκε να καταβάλει ο αντενάγων βάσει αποφάσεως (ακολούθως) αναιρεθείσας, εκδοθείσας επί της κύριας αγωγής του αντεναγομένου και, επομένως, η επιστροφή ποσού που απορρέει από διαφορά εκ συμβάσεως;

σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως στο προηγούμενο ερώτημα:

- β) πρέπει, στην προπεριγραφείσα περίπτωση, να εξεταστεί η δικαιοδοσία βάσει του τόπου εκπληρώσεως της παροχής, κατά το άρθρο 5, σημείο 1, του κανονισμού 44/2001, λαμβανομένων υπόψη των κανόνων που ρυθμίζουν την εκπλήρωση των υποχρεώσεων που απορρέουν από αξίωση αδικαιολογήτου πλουτισμού;»

IV – Νομική αξιολόγηση

20. Το αιτούν δικαστήριο ερωτά καταρχάς για τη δικαιοδοσία όσον αφορά την ανταγωγή με την οποία ο μισθωτής ασκεί την αξίωση επιστροφής και, με το δεύτερο ερώτημά του, για τη δικαιοδοσία σε υποθέσεις καταναλωτών. Θέτει το τρίτο ερώτημά του μόνο για την περίπτωση όπου τα δύο πρώτα ερωτήματα απαντηθούν αρνητικά και το δεύτερο μέρος αυτού μόνο σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως στο πρώτο μέρος του τρίτου ερωτήματος.

21. Όλα τα προδικαστικά ερωτήματα αφορούν την ερμηνεία του κανονισμού 44/2001. Ωστόσο, δεν είναι αυτονόητο κατά πόσον αυτά τα ερωτήματα πρέπει να απαντηθούν από το Δικαστήριο, λαμβανομένης υπόψη της πορείας της διαδικασίας την οποία εκθέτει το αιτούν δικαστήριο. Τίθεται συγκεκριμένα το ζήτημα αν ο εν λόγω κανονισμός μπορεί να είναι κρίσιμος για την κύρια δίκη, λαμβανομένου υπόψη του χρονικού πεδίου εφαρμογής του.

8 — Εδώ αναφέρεται στον μισθωτή και αντενάγοντα.

22. Ο κανονισμός 44/2001 τέθηκε σε ισχύ στο σλοβενικό έδαφος με την προσχώρηση της Σλοβενίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση την 1η Μαΐου 2004⁹. Ωστόσο, η διαδικασία κατά του αντενάγοντος μισθωτή ανατρέχει στο έτος 1995, δηλαδή σε χρόνο πριν από την προσχώρηση της Δημοκρατίας της Σλοβενίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

23. Ως εκ τούτου, πριν από την εξέταση των προδικαστικών ερωτημάτων, πρέπει πρώτα να διευκρινιστεί η δυνατότητα εφαρμογής του κανονισμού 44/2001 στην παρούσα υπόθεση. Αν κριθεί ότι δεν υπάρχει αυτή η δυνατότητα, παρέλκει η απάντηση στα προδικαστικά ερωτήματα, διότι αυτά τότε δεν θα έχουν σχέση με την ένδικη διαφορά που εκκρεμεί ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου και θα είναι υποθετικά¹⁰.

A — Επί του χρονικού πεδίου εφαρμογής του κανονισμού 44/2001

24. Σύμφωνα με το άρθρο 66 του κανονισμού 44/2001, ο κανονισμός αυτός εφαρμόζεται μόνο στις αγωγές που ασκούνται *μετά την έναρξη ισχύος του*.

25. Υπό το πρίσμα των ανωτέρω, ο κανονισμός προφανώς δεν ισχύει ως προς το αρχικό καταψηφιστικό αίτημα της εκμισθώτριας από το έτος 1995.

26. Ωστόσο, το ως άνω καταψηφιστικό αίτημα της εκμισθώτριας δεν είναι το στοιχείο που συνδέει άμεσα τα προδικαστικά ερωτήματα. Τα τελευταία αφορούν κατά κύριο λόγο την ανταγωγή την οποία ο μισθωτής άσκησε το 2008 όταν η σλοβενική υπόθεση, μετά την τελεσίδικη ολοκλήρωσή της, είχε αναπεμφθεί στο πρωτοβάθμιο δικαστήριο. Σε αυτό το χρονικό σημείο, ο κανονισμός 44/2001 ίσχυε ήδη στη Δημοκρατία της Σλοβενίας.

27. Ως εκ τούτου, αποφασιστικός παράγων είναι το κατά πόσον το εν λόγω μέσο παροχής έννομης προστασίας αποτελεί αυτοτελή «αγωγή», κατά την έννοια του άρθρου 66 του κανονισμού 44/2001, και κατά πόσον, παρά το γεγονός ότι η διαδικασία ανατρέχει συνολικά στο έτος 1995, εμπίπτει στο χρονικό πεδίο εφαρμογής του κανονισμού.

28. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δεν δύναται να συμμεριστεί μια τέτοια άποψη. Κατά την άποψή της, πρέπει να γίνει δεκτό ότι η διαδικασία είναι ενιαία και ότι ανατρέχει σε χρονικό σημείο πριν από την έναρξη ισχύος του κανονισμού 44/2001 στη Σλοβενία. Για τον λόγο αυτόν, υποστηρίζει ότι τα προδικαστικά ερωτήματα είναι απαράδεκτα.

29. Ωστόσο, η προσέγγιση αυτή δεν είναι ούτε δεσμευτική ούτε προφανής.

30. Αφενός, η διαδικασία που κινήθηκε κατά του μισθωτή είχε ήδη ολοκληρωθεί τελεσίδικως, προτού η υπόθεση αναπεμφθεί στο πρωτοβάθμιο δικαστήριο το 2008. Στο πλαίσιο αυτό, λόγω της ισχύος του δεδικασμένου, τίθεται το ζήτημα αν, βάσει του δικαίου της Ένωσης, μπορεί να θεωρηθεί ότι συνεχίζεται η διαδικασία που ανατρέχει στο 1995 ή αν πρέπει να γίνει δεκτό ότι το 2008, δηλαδή σε χρόνο κατά τον οποίο ίσχυε ήδη στη Σλοβενία ο κανονισμός 44/2001, κινήθηκε εκ νέου διαδικασία η οποία είχε διακοπεί.

9 — Για το χρονικό πεδίο εφαρμογής του κανονισμού 44/2001, βλ. απόφαση *Wolf Naturprodukte* (C-514/10, EU:C:2012:367, σκέψη 19) καθώς και τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα P. Cruz Villalón στην ίδια υπόθεση (C-514/10, EU:C:2012:54, σημείο 25).

10 — Βλ. απόφαση *Česká spořitelna* (C-419/11, EU:C:2013:165, σκέψη 21 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

31. Αφετέρου, το άρθρο 66 του κανονισμού 44/2001 —σε αντίθεση, π.χ., με το άρθρο 30, σημείο 1¹¹, αυτού— δεν αναφέρεται στην κατάθεση του (πρώτου) εισαγωγικού δικογράφου, αλλά στην άσκηση συγκεκριμένης αγωγής. Εάν αυτή ασκηθεί μετά την έναρξη ισχύος του κανονισμού, εμπίπτει σύμφωνα με το άρθρο 66 του κανονισμού στο πεδίο εφαρμογής του.

32. Από το άρθρο 66 του κανονισμού δεν προκύπτει ότι στο πλαίσιο αυτό περιλαμβάνεται μόνο η υποβολή του *πρώτου* αιτήματος σε περίπτωση σύνθετης δίκης στο πλαίσιο της οποίας συνυπάρχουν πολλά αιτήματα. Αν, επιπλέον, ως «αγωγή», σύμφωνα με την απόφαση *Danvaern Production*¹², νοείται αυτοτελής αίτηση παροχής έννομης προστασίας με αίτημα το οποίο υπερβαίνει την απλή απόρριψη των επιχειρημάτων του αντιδίκου, η δικαστική άσκηση αξίωσης αδικαιολόγητου πλουτισμού κατά του αντιδίκου μπορεί να αποτελεί «αγωγή» κατά την έννοια του άρθρου 66 του κανονισμού 44/2001.

33. Το συμπέρασμα αυτό δεν αναιρείται από το γεγονός ότι σε ορισμένες γλωσσικές αποδόσεις του άρθρου 66 του κανονισμού 44/2001 δεν χρησιμοποιείται ο όρος «αγωγή» αλλά ο όρος «διαδικασία»¹³. Ειδικότερα, από τη χρήση του όρου «διαδικασία» προκύπτει επίσης ότι για τους σκοπούς του άρθρου 66 η αγωγή και η ανταγωγή πρέπει να εντάσσονται σε ενιαία και συνεχή διαδικασία. Ακόμη και αν αυτή είναι η επιλογή που ακολουθείται σε ορισμένες έννομες τάξεις κρατών μελών, αυτό δεν κωλύει την εδώ εκτιθέμενη αυτοτελή ερμηνεία του άρθρου 66.

34. Ως εκ τούτου, πρέπει να γίνει δεκτό ότι η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως, τα ερωτήματα της οποίας αφορούν στο σύνολό τους αξίωση αδικαιολόγητου πλουτισμού που άσκησε ο μισθωτής το 2008, εμπίπτει στο χρονικό πεδίο εφαρμογής του κανονισμού 44/2001.

35. Επομένως, τα προδικαστικά ερωτήματα δεν είναι υποθετικά και, ως εκ τούτου, πρέπει να απαντηθούν από το Δικαστήριο.

B — Επί του πρώτου προδικαστικού ερωτήματος

36. Με το πρώτο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ερωτά κατ' ουσίαν εάν επί μέσωσ παροχής έννομης προστασίας, όπως το ασκηθέν στην υπόθεση της κύριας δίκης, τυγχάνει εφαρμογής η ειδική βάση διεθνούς δικαιοδοσίας για την ανταγωγή κατά το άρθρο 6, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001.

37. Για τον λόγο αυτό, εκτός από έναν γενικό ορισμό του θεσμού της ανταγωγής, πρέπει επίσης να εξεταστεί στη συνέχεια το ζήτημα αν κατά την έννοια της εν λόγω διατάξεως η αξίωση αδικαιολόγητου πλουτισμού του μισθωτή αφορά «την ίδια σύμβαση ή τα ίδια πραγματικά περιστατικά στα οποία στηρίζεται η κύρια αγωγή [της εκμισθώτριας]».

1. Έννοια της ανταγωγής κατά το άρθρο 6, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001

38. Η έννοια της ανταγωγής κατά το άρθρο 6, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001 πρέπει να ερμηνεύεται αυτοτελώς. Το Δικαστήριο διευκρίνισε στην υπόθεση *Danvaern Productions* ότι πρόκειται για αίτημα εκδόσεως αυτοτελούς καταψηφιστικής αποφάσεως εις βάρος του ενάγοντος, το οποίο ενδεχομένως «μπορεί να αφορά μεγαλύτερο ποσό από αυτό που ζητεί ο ενάγων και μπορεί να συνεχισθεί η εκδίκασή [του] ακόμη κι αν απορριφθεί η αγωγή του ενάγοντος»¹⁴.

11 — Αυτή η διάταξη αφορά την οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων διαφόρων δικαστηρίων που επιλαμβάνονται της υπόθεσης διαδοχικά και ισχύει επίσης μόνο για το τμήμα 9 του κεφαλαίου II του κανονισμού, στο οποίο όμως δεν ανήκει το επίμαχο άρθρο 66.

12 — Απόφαση *Danvaern Production* (C-341/93, EU:C:1995:239, σκέψη 18).

13 — Βλ. π.χ. την αγγλική («legal proceedings»), τη σουηδική («rättsliga förfaranden») και σλοβενική («pravne postopke») απόδοση. Στη γαλλική, την ιταλική και την ισπανική απόδοση γίνεται από ορολογικής απόψεως χρήση της έννοιας της «action judiciaire».

14 — Απόφαση *Danvaern Production* (C-341/93, EU:C:1995:239, σκέψη 12).

39. Ως εκ τούτου, με την ανταγωγή επιδιώκεται αξίωση διακριτή από το αίτημα του ενάγοντος, η οποία στοχεύει σε αυτοτελή καταψηφιστική απόφαση¹⁵.

40. Τούτο συνέβη εν προκειμένω.

41. Το αίτημα για επιστροφή του καταβληθέντος ποσού αφορά στην πραγματικότητα αυτοτελή αξίωση του μισθωτή και σκοπό έχει την έκδοση αυτοτελούς καταψηφιστικής απόφασης εις βάρος της εκμισθώτριας και, συγκεκριμένα, για την επιστροφή των αχρεωστήτως καταβληθέντων. Το αίτημα αυτό δεν αποτελεί απλό μέσο άμυνας κατά της καταψηφιστικής αγωγής του αντιδίκου.

2. Η φράση «απορρέει από την ίδια σύμβαση ή τα ίδια πραγματικά περιστατικά στα οποία στηρίζεται η κύρια αγωγή»

42. Το άρθρο 6, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001 επιτάσσει επιπλέον η ανταγωγή «να απορρέει από την ίδια σύμβαση ή τα ίδια πραγματικά περιστατικά στα οποία στηρίζεται η κύρια αγωγή».

43. Το Δικαστήριο δεν έχει ακόμη ασχοληθεί εξαντλητικά με την ερμηνεία της φράσης «να απορρέει από την ίδια σύμβαση ή τα ίδια πραγματικά περιστατικά στα οποία στηρίζεται η κύρια αγωγή»¹⁶. Και αυτή πρέπει να ερμηνεύεται αυτοτελώς, υπό το πρίσμα των σκοπών του κανονισμού 44/2001, ενώ δεν επιβάλλεται να ληφθεί υπόψη η νομολογία που αφορά το άρθρο 28 του κανονισμού¹⁷.

44. Σκοπός της ειδικής βάσης διεθνούς δικαιοδοσίας της ανταγωγής είναι να επιτρέψει στους διαδίκους να υποβάλουν τις αμοιβαίες αξιώσεις τους ενώπιον του ίδιου δικαστηρίου¹⁸, εφόσον αυτές οι αξιώσεις αφορούν ένα κοινό σύμπλεγμα πραγματικών περιστατικών και, ως εκ τούτου, η ανταγωγή πρέπει «είτε να βασίζεται στη σύμβαση είτε στα περιστατικά στα οποία θεμελιώνεται η κύρια αγωγή»¹⁹.

45. Αυτό συντρέχει στην παρούσα υπόθεση. Συγκεκριμένα, η αξίωση επιστροφής που ασκήθηκε με την ανταγωγή απορρέει από τη σύμβαση χρηματοδοτικής μισθώσεως από την οποία αντλήθηκε και το καταψηφιστικό αίτημα της αγωγής.

46. Η αξίωση επιστροφής των παροχών που καταβλήθηκαν για την εκπλήρωση βεβαίας απαιτήσεως υπάγεται μεν στις διατάξεις του αδικαιολόγητου πλουτισμού, μπορεί όμως να αναχθεί στη σύμβαση χρηματοδοτικής μισθώσεως, εφόσον η αξίωση αδικαιολόγητου πλουτισμού δεν θα μπορούσε να προκύψει χωρίς τη σύμβαση χρηματοδοτικής μισθώσεως και την προς εκπλήρωσή της παροχή.

47. Για το ζήτημα αν υπάρχει επαρκής σύνδεση με τη σύμβαση που έχει συναφθεί από τους διαδίκους, μπορούν επίσης να χρησιμοποιηθούν οι αξιολογήσεις των κανονισμών 593/2008 για το εφαρμοστέο δίκαιο στις συμβατικές ενοχές (Ρώμη I) και 864/2007 για το εφαρμοστέο δίκαιο στις εξωσυμβατικές ενοχές (Ρώμη II). Συγκεκριμένα, οι κανονισμοί Ρώμη I και Ρώμη II βασίζονται αμφοτέρωθεν στην αρχή

15 — Προτάσεις του γενικού εισαγγελέα P. Léger στην υπόθεση Danvaern Production (C-341/93, EU:C:1995:139, σημείο 26).

16 — Βλ. τη διάταξη επί της προδήλως απαράδεκτης αίτησης προδικαστικής αποφάσεως στην υπόθεση Reichling (C-69/02, EU:C:2002:221).

17 — Και σε αυτήν τη διάταξη, τίθεται το ζήτημα αν οι δύο αγωγές είναι «συναφείς». Το άρθρο 28, παράγραφος 3, σύμφωνα με το κείμενό του («κατά την έννοια του παρόντος άρθρου») και με τη συστηματική θέση του αναφέρεται *αποκλειστικά* σε μια διαδικαστική κατάσταση στην οποία υπάρχει κίνδυνος να εκδοθούν αντιφατικές αποφάσεις, διότι σε διαφορετικά δικαστήρια διαφορετικών κρατών μελών εκκρεμούν συναφείς αγωγές. Αντίθετα, με την άσκηση ανταγωγής στην ίδια διαδικασία, δεν υφίσταται κίνδυνος εκδόσεως αντιφατικών αποφάσεων.

18 — Βλ. προτάσεις του γενικού εισαγγελέα P. Léger στην υπόθεση Danvaern Production (C-341/93, EU:C:1995:139, σημεία 7 και 35).

19 — Έκθεση του P. Jenard σχετικά με τη Σύμβαση της 27ης Σεπτεμβρίου 1968 για τη διεθνή δικαιοδοσία και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις (EE 1986, C 298, σ. 29, 56).

ότι η εκκαθάριση της σχέσης βάσει των διατάξεων περί αδικαιολόγητου πλουτισμού πρέπει να συνδέεται με το δίκαιο που εφαρμόζεται στην υποκείμενη σύμβαση²⁰ και, ως εκ τούτου, βλέπουν την προέλευση του αδικαιολόγητου πλουτισμού τελικά στη σύμβαση για την εκπλήρωση της οποίας δόθηκε η επίμαχη παροχή.

48. Με βάση τα ανωτέρω, είναι προφανές ότι πρέπει να γίνει δεκτό ότι υπάρχει αντίστοιχη ενότητα και σχέση προέλευσης από τη σύμβαση, ακόμη και σε περίπτωση ανταγωγών βάσει αδικαιολόγητου πλουτισμού στο πλαίσιο του άρθρου 6, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001.

49. Επομένως, στο πρώτο ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι η φράση «ανταγωγή, που απορρέει από την ίδια σύμβαση [στην] οποία στηρίζεται η κύρια αγωγή» κατά το άρθρο 6, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001 περιλαμβάνει επίσης αγωγή που ασκήθηκε μετά την αναίρεση τελεσίδικης και εκτελεστής αποφάσεως επί αρχικής αγωγής της νυν εναγομένης και την αναπομπή της υποθέσεως στο πρωτοβάθμιο δικαστήριο για εκ νέου εκδίκαση με την οποία ο νυν ενάγων, ασκώντας αξίωση αδικαιολόγητου πλουτισμού, ζητεί την επιστροφή του ποσού που κατέβαλε προς συμμόρφωση με την απόφαση που είχε εκδοθεί στην αρχική διαδικασία και στη συνέχεια αναιρέθηκε.

Γ — Επί του δεύτερου προδικαστικού ερωτήματος

50. Με το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί διευκρινίσεις για το κατά πόσον η ανταγωγή καταναλωτή, με την οποία σε σχέση με μια σύμβαση καταναλωτών κατά την έννοια του κανονισμού 44/2001 ασκείται αξίωση αδικαιολόγητου πλουτισμού, αφορά επίσης σύμβαση καταναλωτών.

1. Επί του παραδεκτού του δεύτερου προδικαστικού ερωτήματος

51. Το αιτούν δικαστήριο δεν περιόρισε αυτό το ερώτημα στη —μη συντρέχουσα εν προκειμένω— περίπτωση που γίνει δεκτό ότι δεν έχει εφαρμογή η δικαιοδοσία της ανταγωγής.

52. Ωστόσο, στην προκείμενη περίπτωση παρέλκει η απάντηση του δεύτερου προδικαστικού ερωτήματος λόγω του ότι στην υπόθεση της κύριας δίκης συντρέχει η δικαιοδοσία της ανταγωγής, σύμφωνα με το άρθρο 6, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001 και, άρα, καταφάσκει η διεθνής δικαιοδοσία των σλοβενικών δικαστηρίων.

2. Χάριν πληρότητας: Εξέταση της ουσίας του δεύτερου προδικαστικού ερωτήματος

53. Χάριν πληρότητας πρέπει να εξεταστεί εν συντομία το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα και ειδικότερα η νομική φύση της αξίωσης αδικαιολόγητου πλουτισμού που ασκήθηκε με την ανταγωγή, υπό το πρίσμα της δικαιοδοσίας των καταναλωτών.

54. Για τη δικαιοδοσία σε υποθέσεις καταναλωτών, το Δικαστήριο έχει υιοθετήσει ευρεία προσέγγιση και έχει συμπεριλάβει σε αυτήν επίσης αξιώσεις που απλώς «συνδέονται στενά» με σύμβαση καταναλωτή²¹. Αίτημα παροχής έννομης προστασίας, όπως αυτό της κύριας δίκης, το οποίο στοχεύει στην επιστροφή μιας πληρωμής για την εκπλήρωση καταναλωτικής συμβάσεως —εδώ: χρηματοδοτικής μίσθωσης—, παρουσιάζει τέτοιο στενό σύνδεσμο.

20 — Όσον αφορά τις άκυρες συμβάσεις το άρθρο 12, παράγραφος 1, στοιχείο ε', του κανονισμού Ρώμη I θεωρείται συστηματικά ότι έχει προτεραιότητα σε σχέση με το άρθρο 10, παράγραφος 1, του κανονισμού Ρώμη II (βλ. NomosKommentar-BGB/Leible, άρθρο 12 Ρώμη I, αριθ. 35 με περαιτέρω παραπομπές).

21 — Βλ. πρόσφατη απόφαση *Hobohm* (C-297/14, EU:C:2015:844, σκέψη 33).

55. Βάσει των ανωτέρω, στο δεύτερο προδικαστικό ερώτημα θα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι ο όρος «σύμβαση καταναλωτή» κατά το άρθρο 15, παράγραφος 1, του κανονισμού 44/2001 έχει την έννοια ότι περιλαμβάνει επίσης αξίωση του καταναλωτή με βάση τον αδικαιολόγητο πλουτισμό, η οποία σχετίζεται με άλλη διαφορά από σύμβαση καταναλωτή εναντίον του και σκοπό έχει την επιστροφή του ποσού που υποχρεώθηκε να καταβάλει σύμφωνα με απόφαση που είχε εκδοθεί επί της ως άνω διαφοράς και η οποία στη συνέχεια αναιρέθηκε.

Δ — Επί του τρίτου προδικαστικού ερωτήματος

56. Με το τρίτο ερώτημά του, το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινιστεί αν (και ενδεχομένως πώς) εφαρμόζεται ο κανόνας περί δικαιοδοσίας του άρθρου 5, σημείο 1, του κανονισμού 44/2001, στην περίπτωση που ο μισθωτής ασκεί αξίωση αδικαιολόγητου πλουτισμού, όπως στην κύρια δίκη.

57. Δεδομένου ότι η διεθνής δικαιοδοσία των δικαστηρίων της Σλοβενίας μπορεί να στηριχθεί τόσο στους κανόνες διεθνούς δικαιοδοσίας για την ανταγωγή όσο και στους κανόνες σχετικά με τη δικαιοδοσία σε συμβάσεις καταναλωτών, παρέλκει η απάντηση του τρίτου ερωτήματος. Αυτό εξετάζεται εν συντομία χάριν πληρότητας.

1. Επί του πρώτου μέρους του τρίτου προδικαστικού ερωτήματος

58. Ο όρος «διαφορές εκ συμβάσεως», κατά την έννοια του άρθρου 5, σημείο 1, του κανονισμού 44/2001, αφορά καταρχάς κάθε δέσμευση η οποία έχει αναληφθεί ελεύθερα έναντι αντισυμβαλλομένου²². Ωστόσο, το άρθρο 5, σημείο 1, του κανονισμού 44/2001 δεν περιλαμβάνει μόνο τις κύριες συμβατικές υποχρεώσεις αλλά και τις παρεπόμενες υποχρεώσεις, όπως αξιώσεις αποζημίωσης ή επιστροφής, σε περίπτωση μη εκπλήρωσης των από τη σύμβαση υποχρεώσεων²³.

59. Μόλις πρόσφατα, το Δικαστήριο στην υπόθεση Profit Investment SIM διευκρίνισε ότι «οι αγωγές με αίτημα την ακύρωση συμβάσεως και την επιστροφή των ποσών που καταβλήθηκαν αχρεωστήτως βάσει της εν λόγω συμβάσεως εμπίπτουν στις “διαφορές εκ συμβάσεως”, υπό την έννοια της διατάξεως αυτής»²⁴, και επισήμανε την «αιτιώδη συνάφεια μεταξύ του δικαιώματος επιστροφής και του συμβατικού δεσμού»²⁵.

60. Αυτή η προσέγγιση μπορεί ευχερώς να μεταφερθεί στην υπό κρίση υπόθεση, στην οποία δεν πρόκειται βεβαίως για άκυρη σύμβαση με την κυριολεκτική σημασία του όρου, αλλά για καταβολή που κατέστη αχρεωστήτη λόγω αναιρέσεως της καταψηφιστικής αποφάσεως.

61. Ως εκ τούτου, στο πρώτο μέρος του τρίτου ερωτήματος θα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι ο όρος «διαφορές εκ συμβάσεως» κατά την έννοια του άρθρου 5, σημείο 1, του κανονισμού 44/2001 έχει την έννοια ότι περιλαμβάνει αγωγή, όπως αυτή της κύριας δίκης, με την οποία ο μισθωτής ασκεί αξίωση αδικαιολόγητου πλουτισμού.

2. Επί του δεύτερου μέρους του τρίτου προδικαστικού ερωτήματος

62. Το δεύτερο μέρος του τρίτου ερωτήματος αφορά τον προσδιορισμό του τύπου εκπλήρωσης της επίμαχης παροχής.

22 — Αποφάσεις Handte (C-26/91, EU:C:1992:268), Tacconi (C-334/00, EU:C:2002:499, σκέψη 23) και Engler (C-27/02, EU:C:2005:33, σκέψεις 48, 50).

23 — Απόφαση De Bloos (υπόθεση 14/76, EU:C:1976:134).

24 — Απόφαση Profit Investment SIM (C-366/13, EU:C:2016:282, σκέψη 58).

25 — Απόφαση Profit Investment SIM (C-366/13, EU:C:2016:282, σκέψη 55).

63. Δεδομένου ότι η επίμαχη στο πλαίσιο της κύριας δίκης χρηματοδοτική μίσθωση με την οποία συνδέεται η αξίωση αδικαιολόγητου πλουτισμού δεν αφορά ούτε σύμβαση πωλήσεως²⁶ ούτε σύμβαση παροχής υπηρεσιών κατά την έννοια του άρθρου 5, σημείο 1, στοιχείο β',²⁷ ο τόπος εκπλήρωσης στην προκείμενη περίπτωση προσδιορίζεται σύμφωνα με το άρθρο 5, σημείο 1, στοιχείο β', σε συνδυασμό με το στοιχείο α', άρα με βάση το εφαρμοστέο στην ασκούμενη αξίωση εθνικό δίκαιο²⁸.

64. Δεδομένου ότι κατά τη νομολογία, όσον αφορά τις παρεπόμενες αξιώσεις, θεωρείται καθοριστική η υποχρέωση στις οποίας την αθέτηση στηρίζονται τα αιτήματα²⁹, ενδείκνυται και στην αξίωση αδικαιολόγητου πλουτισμού λόγω αχρεώστητης καταβολής να δοθεί έμφαση στον τόπο εκπληρώσεως της αρχικής (φερόμενης) υποχρέωσης πληρωμής. Προς την ίδια κατεύθυνση συγκλίνει το άρθρο 12, παράγραφος 1, στοιχείο ε', του κανονισμού Ρώμη I σύμφωνα με το οποίο οι συνέπειες της ακυρότητας της συμβάσεως (όπως η εκκαθάρισή της) διέπονται από το δίκαιο της σύμβασης³⁰.

65. Ως εκ τούτου, στο δεύτερο μέρος του τρίτου προδικαστικού ερωτήματος πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι ο τόπος εκπληρώσεως της παροχής κατά το άρθρο 5, σημείο 1, στοιχείο α', του κανονισμού 44/2001 θα έπρεπε να προσδιοριστεί με εφαρμογή εκείνων των διατάξεων της εθνικής νομοθεσίας που ισχύουν για την αρχική συμβατική υποχρέωση πληρωμής της οποίας ζητείται η επιστροφή.

V – Πρόταση

66. Κατά συνέπεια, προτείνω στο Δικαστήριο, δεδομένου ότι επιβάλλεται να απαντηθεί μόνο το πρώτο προδικαστικό ερώτημα, να απαντήσει στα προδικαστικά ερωτήματα ως εξής:

67. Η φράση «ανταγωγή, που απορρέει από την ίδια σύμβαση [στην] οποία στηρίζεται η κύρια αγωγή» κατά το άρθρο 6, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001 περιλαμβάνει επίσης αγωγή που ασκήθηκε μετά την αναίρεση τελεσίδικης και εκτελεστής απόφασης επί αρχικής αγωγής της νυν εναγομένης και την αναπομπή της υποθέσεως στο πρωτοβάθμιο δικαστήριο για εκ νέου εκδίκαση με την οποία ο νυν ενάγων, ασκώντας αξίωση αδικαιολόγητου πλουτισμού, ζητεί την επιστροφή του ποσού που κατέβαλε προς συμμόρφωση με την απόφαση που είχε εκδοθεί στην αρχική διαδικασία και στη συνέχεια αναίρεθηκε.

26 — Για την απαίτηση παράδοσης κινητών αγαθών, βλ. απόφαση Car Trim (C-381/08, EU:C:2010:90, σκέψη 32 επ.).

27 — Για άρνηση της έννοιας της παροχής υπηρεσιών σε περίπτωση παραχώρησης της χρήσεως σε σχέση με το δικαίωμα πνευματικής ιδιοκτησίας, βλ. απόφαση Falco Privatstiftung (C-533/07, EU:C:2007:257, σκέψη 29).

28 — Απόφαση Industrie Tessili Italiana Como (υπόθεση 12/76, EU:C:1976:133, σκέψεις 13, 15), για τη δυνατότητα μεταφοράς αυτής της νομολογίας στο άρθρο 5, σημείο 1, στοιχείο α', του κανονισμού 44/2001, βλ. απόφαση Falco Privatstiftung (C-533/07, EU:C:2007:257, σκέψη 47 επ.).

29 — Απόφαση De Bloos (υπόθεση 14/76, EU:C:1976:134, σκέψεις 13 και 14).

30 — Βλ. σχετικά το σημείο 46 και Rauscher/Leible, *EuZPR/EuIPR* (2011), αριθ. 30 με περαιτέρω παραπομπές.